

The researched material of the philosophical mystery «Birth of Man» by Ivan Ohienko makes it possible to state that the phrases of relative time, completely and not completely filled with action, do not belong to the common ones. They are represented by six grammatical models: a phrase with a premature meaning of two and a phrase with an afterword meaning of five. Among them, the most commonly used are phrases of premature, which are characterized by the fullness of the time interval by action ($V \cdot to \cdot S_0$), and phrases with semantics of postpartum, which is not completely filled with action ($V \cdot by \cdot S_1$).

Key words: relative tense, grammatical models, mystery, inaccurate aftertaste, premature, aftertaste, temporal phrases.

Отримано: 26.10.2020 р.

УДК 305:81:001(477)

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.91-96

Римма Монастирська

ORCID 0000-0001-5703-965X

кандидат філологічних наук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

«ЗАКОН ФЕМІНІЗАЦІЇ» У МОВОЗНАВЧИХ ПРАЦЯХ І. ОГІЄНКА

У статті йдеться про мовне представлення фемінітивів у наукових розвідках Івана Огієнка. Проаналізовано мовознавчі судження вченого щодо формування граматичної категорії роду в українській мові, опрацьовано його погляди щодо рідномовних обов'язків жінки та її ролі в суспільстві. Окреслено перспективи подальших досліджень творчості Івана Огієнка щодо виявлення фемінітивів та інших гендерних маніфестацій.

Ключові слова: фемінітиви, феміністичний вплив, гендер, гендерні характеристики, гендерні стереотипи.

Одним із викликів сучасної української мови є фемінітиви. Фемінітиви – це слова жіночого роду, альтернативні або парні аналогічним поняттям чоловічого роду. У мовознавстві феміністичні впливи стали поштовхом до виокремлення нового напрямку – гендерної лінгвістики. До вивчення проблем мовного представлення фемінного й маскулінного, а також особливостей чоловічого та жіночого мовлення долучилися науковці Д. Спендер, Дж. Коутс, П. Екерт, С. МакКоннелл-Джинет, Д. Таннен, Дж.Т. Вуд, О. Горошко, І. Кузнецова, А. Мартинюк, Л. Ставицька тощо.

Метою нашої розвідки є аналіз мовознавчих праць І. Огієнка щодо проблем фемінізації в українській мові.

Методика дослідження мови відображає два різні аспекти – мовну систему та мовне вираження. Аналізуючи мовознавчу спадщину І. Огієнка, ми з'ясували, що науковець не лише торкається у своїх лінгвістичних розвідках проблем гендера та мови, а подає їхній розгорнутий аналіз. Так, зокрема, в аспекті гендерної проблематики І. Огієнко описує поняття граматичної категорії роду в українській мові: *«Початкова мова не знала граматичного роду і часто надавала самцям і самицям різні назви, пор.: наші батько-мати, баран-овечка, бугай-корова і т. ін., і тільки пізніше, коли виникла потреба граматичного статевого розрізнення, цебто коли мова ускладнювалася, тоді виникла потреба й розрізняти живі іменники чоловічої статі від жіночої <...> Такий двородовий стан дуже*

довго існував у людській мові. За тих часів людина дивилася на всю довкілну природу, як на живу, – усе було для неї живим, скрізь були живі істоти. Глибока персоніфікація (уособлення) природи – це основа світогляду початкового людства. Ось через це первісна людина статевий поділ живих осіб протягом віків перенесла й на природу, що його оточувала, цебто й на всі неживі речі, персоніфікуючи їх, надавала чоловічого чи жіночого роду» [1, с.160-161].

Відтак цікавим фактом є те, що виокремлення фемінних рис є однією із характерних примет генезису граматичних родів в українській мові. Фемінні риси поруч із домінувальними маскулітними посприяли розподілу слів за родами. І. Огієнко пише, що «усе мале, положливе, слабе, пасивне відійшло до роду **жіночого**, і навпаки – усе велике, сильне, значне, діяльне мислилось роду **чоловічого**» [1, с.162]. Важливим чинником впливу на родову віднесеність іменників стала біологічна здатність втілювати репродуктивне призначення. Наприклад, за твердженням І. Огієнка [1], у багатьох мовах лексема *земля* набула граматичної категорії саме жіночого роду, оскільки, попри всю значущість *землі* для людства (її *силу, твердість*, що є головними характеристиками), *родючість* як фемінна характеристика стала вирішальною для віднесення цього іменника до жіночого роду. Відповідно як і переважна більшість назв дерев з огляду на їхню здатність «*родити*» (плодоносити) в індоєвропейських мовах набули граматичного значення власне жіночого роду.

Простежуючи еволюцію категорії граматичного роду, який пережив дуже довгу історію, науковець зауважує, що «ніякого роду спочатку мови не знали. Він – витвір пізнішого часу (але це індоєвропейської доби). Рід цей знають тільки індоєвропейські мови, та й то не всі (напр., мови французька й англійська давно загубили його). До ніякого роду з бігом часу відійшли ті іменники, що мали рід невіразний, незрозумілий, напр., **діти** або **молоді звірята** (пор. **дитя, курча, щеня** і т. ін.), або **нележий** до виявлення. Цікаво, що назви овочів у багатьох мовах – ніякого роду (пор. у нас; **яблуко**), що легко зрозуміти, приймаючи **дерево** за **матір**, а овочі за **дітей**» [2, с.163].

Неабиякого значення дослідник надає питанню становлення граматичної категорії роду в українській мові та виокремлює деякі іменники, які в давні часи закінчувалися на -ь і, відповідно, належали до жіночого роду. Наприклад, І. Огієнко послуговується запозиченою термінолексемою «**зфемінізувала**» поряд із українською «**ожіночила**», утвореною за ідентичним морфологічним принципом, що і його відповідник: «А то часто знає наша мова й такі випадки, що, своєю неясною формою з бігом часу виразно **зфемінізувала (ожіночила)**, прийнявши закінчення -а чи -я. У нашій стародавній мові було багато слів на м'яку приголосну, але з бігом часу це закінчення вийшло з літературної мови, бо замість нього витворилася нова форма, уже виразно жіночого роду. Напр., у давнину були в нас слова (в наших говірках вони відомі ще й тепер, як архаїзми): *баснь, вись, власть, вошь, дєбрь, дочь, дрозжь, кузьнь, ладонь, ложь, мышь, осокорь, пісьнь, рябрь, скатєрть, стражь, тополь, фасоль, часть, ширь, яблонь і т. ін.* Закінчення всіх цих слів у нашій літературній мові давно вже зазмерли (часом відомі в мові місцевій народній), бо їх переміг закон виразної **фемінізації** роду слів, і тепер ми, замість них, уживаємо таких форм: *басня, вишина, влада, воша, дєбра, дочка, дрижа, кузня, долоня, лжа, миша, осокора, пісня, рябизна, скатєртина, сторожа, тополя, фасоля, частина, ширина, яблуня і т. ін.*» [1, с.177-178].

Також мовознавець І. Огієнко в питаннях роду слів особливої уваги надає словам на шелесну *ж, ч, ш, щ* на кінці, що в давнину були звуками м'якими. У більшості своїй у глибокій давнині вони були словами жіночого роду: *здобичь, ложь, пєць (пїч), нощь (нїч), рїчь (рїч), вошь (воша)* тощо.

Так само звуки *б, п, в* у давнину на кінці слова також були м'якими й, звичайно ж, жіночого роду: *голубь, степь, поступ, пиль, поступь, соблазнь, корь, продажь, літопись, Псалтирь* і т. ін., але з бігом часу закінчення цих слів зовсім ствергло і тому вони перейшли в рід чоловічий.

До жіночого роду належить, найперше, багато слів, що в давнину закінчувались на м'яку приголосну (цебо на -ь), яку зберегли й дотепер. Це будуть, напр., слова на -дь: *їдь, мідь, молодь*, слова на -зь: *заморозь, галузь* , слова на -ль: *гибель, даль, постіль, розталь, сіль, ціль, метіль* чи *заметіль* {*метелиця*}; слова на -нь: *зелень, осінь, тінь, Волинь* , слова на -сь: *вісь, рись* , слова на -яь: *дерть, кість, лють, рать, нехить, путь, стать, постать* , слова ; на -ць *міць* тощо.

Усі зложені слова на -повідь у нашій мові жіночого роду: *відповідь, доповідь, заповідь, переповідь, проповідь, сповідь* і т. ін. Усі слова на -ість, -знь жіночого роду: *близькість, повність, ясність, боязнь, приязнь* і т. ін.

Але багато слів в українській мові з бігом часу втратили свою кінцеву м'якість, проте з деяких причин таки зберегли свій стародавній жіночий рід. Так, чимало слів на шелесну *ж, ч, ш, щ* позосталися жіночого роду, напр.: *молодіж, подорож, упряж, велич, добич, здобич, жовч, наволоч, ніч, піч, поміч, річ, розкіш, пригощи*, і т. ін. Відмінюються ці слова за жіночим родом: *зо здобичі, величі, наволоччу, ніччу, молодіжжю* й т. ін. Так само слова *кров, любов* хоч і втратили м'якість кінцевого *в*, проте позосталися жіночого роду: *з крові* (з *крові*), *з любови* (*любові*), *любов'ю, кров'ю*.

А часто знає українська мова й такі випадки, що своєю неясну форму з бігом часу виразно *фемінізувала* (*ожіночила*), прийнявши закінчення -а чи -я. В староукраїнській мові було багато слів на м'яку приголосну, але з бігом часу це закінчення вийшло з літературної мови, бо замість нього витворилася нова форма, уже виразно жіночого роду. Наприклад, у давнину були українські лексеми (в наших говірках вони відомі ще й тепер, як архаїзми): *баснь, вись, власть, вошь, дебрь, дочь, дрозь, кузнь, ладонь, ложь, мышь, осокорь, пісь, рябь, скатерть, стражь, тополь, фасоль, часть, ширь, яблонь* тощо. Закінчення всіх цих слів у нашій літературній мові давно вже завмерли (часом відомі в мові місцевій народній), бо їх переміг **закон фемінізації** роду слів, і тепер замість них уживасмо таких форм: *басня, вишина, влада, воша, дебра, дочка, дрижа, кузня, долоня, лжа, миша, осокара, пісня, рябизна, скатертину, сторожа, тополя, фасоля, частина, ширина, яблуня* й т. ін.

Відтак, аналізуючи мовознавчі погляди І. Огієнка щодо родової співвіднесеності слів, ми, як зазначили вище, натрапляємо на термінопоняття «**закон фемінізації**». Власне автор зауважує це так: «*Взагалі, в історії української мови, як і в історії деяких інших слов'янських мов, напр., польської, помічається виразний і сильний закон фемінізації (ожіночення) роду слів, і то прагнення до фемінізації зовсім ясної й міцної, а саме – до надання слову закінчення -а чи -я, чим слово вже без хитання стає жіночого роду. З законом цим ми будемо весь час стрічатися в цій моїй праці, особливо в словах іншомовного походження* [1, с.179]».

У працях науковця виокремлено гендерні пари в природній мові, яка живе за своїми законами і не фіксує явищ очоловічення роду слів так виразно, як це відбувається у набутті значною частиною лексем виразних ознак жіночого роду. Зокрема, це стосувалось переважно іншомовних одиниць. Учений теж на цьому наголошує: «*Проте ожіночення роду іншомовних слів – це загальноукраїнський процес*» [1, с.197].

У давній українській мові науковець віднаходить чимало слів жіночого роду на -инь, що визначають міру, наприклад: *бистрінь, близінь, величінь, височінь, гли-*

бiнь, глибочiнь, далечiнь, довжiнь, товщiнь, широчiнь тощо. Усi цi лексеми зберегли рiд й тепер мають закинчення на –ина: бистрина, близина, величина, височина й т. iн. Мова завжди прагне до бiльшi ясностi роду, а, наприклад, слово височина, якому властивий жiночий рiд є бiльш вдалим, аниж височiнь. У народнiй мовi також, як у мовi говiрковiй, нерiдко побувають лексеми жiночого роду, наприклад: намета, застоя, устава, копия тощо, натомiсть як лiтературна мова вживає цi одиницi в iншому родi, чоловiчому: намет, застiй, устав, коп'є й iншi.

На думку професора Iвана Огiєнка, особливо цiкавими були тi двородовi слова, що мають подвiйне закинчення тверде або м'яке i згiдно з тим мають i вiдповiдний рiд. Наприклад, ясен, нежит, безцiн (мiсцеве), замороз (мiсцеве), мечет, полин, блакит, заворот – чоловiчого роду, iх вiдмiнювання – з нежиту, мечетем, з полину. Водночас вони ж i жiночого роду: нежить, безцiнь, заморозь, мечеть, полинь, блакить, завороть; нежиттю, мечеттю, з полинi. Обидвi форми в тодiшнiй лiтературнiй мовi вiзаконенi. Також iснують й такi двородовi лексеми, що в чоловiчому родi мають закинчення на -ь, але вживаються й у жiночому родi на -я. Наприклад, мозiль i мозоля, купiль i купеля, тарiль i тареля, мозолем i мозолею, купелем i купелею, тарелем i тарелею. Ось через усе це не дивно, що ми мали в нашої мовi, навиць у лiтературнiй, багато тих самих слiв, але двородових, напр.: обман i обмана, обмiн i обмина, завіс i завіса, осавул i осавула, об'яв i об'ява, прояв i проява, макух i макуха, хiд i хода (але тiльки Хресний хiд, а також: нахiд, пiдхiд, прохiд, посуд i посудина, мотуз i мотузка, олій i олія, пiдметок i пiдметка. Псалом i Псальма, птах i птаха, сусiд i сусiда, рогiз i рогоза, скрут i скрута й iншi. У пiдсумку, Iван Огiєнко зважає на те, що явище iснування в українській мовi двородових лексем є витвором °боротьби родiв у мовi. I тепер, в сучаснiй українській лiтературнiй мовi маємо багато i таких одиниць, що ствердилися в жiночiй формi, хоч говiрки знають iх i в родi чоловiчому. Наприклад, прийнято писати й говорити тисяча, задуха, недуга, округа, Покрова, ознака, а не тисяч, ворс, задух, недуг, округ. Покров (росiйське) та при-знак чуємо в дiалектному мовленнi. I навпаки прийнято в лiтературнiй мовi писати й говорити посуд (росiйське посуда), потоп (польське потона), убір, шум, а не посуда, потона, уберія, шума (з мила), як нерiдко в говiрковому мовленнi.

Отже, професор Iван Огiєнко тлумачить природнiсть закону фемiнiзацiї як явища, властивого українській мовi зокрема i лiнгвокультурологiчним та соцiологiчним студiям загалом. Цiкавою видається порiвняльна характеристика правописiв, яку подає I. Огiєнко. Вiдтак, вiн наголошує на тому, що правопис 1945 року за урядовим наказом штучно й «насилено спинив процес фемiнiзацiї (ожiночення) роду в українській мовi» [1, с.195]. Нiяких науково обгрунтованих пiдстав для цього, за його словами, немає: «Пiдстав на це жодних, крiм одного: так буцим вимовляють. Але хто так вимовляє? Так не можуть без урядового насилля вимовляти тi, хто мову справдi знає природно! Як ми бачили вище, фемiнiзацiя роду iншомовних слiв – це нормальний iсторичний процес в українській мовi, який сильно й глибоко захопив українську народну мову. Правопис 1927 року не спиняв цього процесу, а правопис 1945 року силою спиняв його» [1, с.196]. Жiнки нарiвнi з чоловiками обiймали керiвнi посади, та навиць лексема «голова» жiночого роду, а вiдтак роль вiдмiнностi мають виконувати займенники, прикметники, що вступають у синтаксичнi зв'язки з цiєю лексемою, або замiнюють її: «Тепер слово голова в значеннi «провiдник» стало спiльною роду, ба й жiнки головують, а тому треба писати й говорити: з тебе, чоловiче, такий (а не така) голова, як з мене лiкар; заждiм, поки наш голова (якщо це чоловiк) не виїде зо школи. i т. iн.» [1, с.183].

Не обходить увагою у своїй мовознавчих працях I. Огiєнко й того, що лексеми на позначення вiдмiнностi за статевими чи природними родами живих осiб,

мають властиве їм різне номінування (наприклад, *батько – мати, баран – овечка*). «Мова витворила звичайно подвійні паристі форми для назв істот: чоловічі й жіночі, напр., *учитель – учителька, удівець – удова, мученик – мучениця, професор – професорка, сусід – сусідка, сусіда, гість – гостя, друг – другиня, подруга, учень – учениця й т. ін. їх дуже базато*» [1, с.168]. Це є свідченням того, що українській мові великою мірою властиві фемінітиви, які є характерними ще з старих часів.

Також у своїх мовознавчих працях І. Огієнко виявляє неабияке піклування про жінку в українському товаристві. Так, у своїй книзі «Рідна мова» науковець наголошує на рідномовних обов'язках жінки: «Українська інтелігентна жінка, *дбала мати своїх дітей, повновласна господиня хати – вона в першу чергу мусить учитися літературної мови. В своїй хаті – то вона найперша і найлюбіша професор своїм дітям. Не вільно жінкам забувати ані на хвилину, що то ж вони творці «матірньої мови», що то від них перших усі ми переймаємо свою початкову мову. Чого навчить нас мати, те й понесемо з собою у світ на ціле своє життя. Мати – то найглибший і найреальніший творець літературної мови. Нехай же українська жінка ніколи не забуває про цю свою таку важливу, а разом із тим і таку почесну, але й відповідальну роль в українській культурі. Інтелігентна українська мати мусить досконало знати свою літературну мову, мусить постійно її вчитися, а все своє знання разом із матірньою теплою ласкою переливати в серця своїх дітей. Пам'ятає, що, власне, цього всі ми не забуваємо до кінця віку свого*» [2, с.97]. Такі погляди є засвідченням першочергової ролі жінки за її суспільними обов'язками: «головне призначення жінки – це родина, діти...» [3, с.35]. «Священик мусить добре усвідомити, що мати – то найміцніша твердиня збереження рідної мови, а тому повинен при кожній нагоді, особливо ж на проповіді, нагадувати жінкам про їхні рідномовні обов'язки» [2, с.59].

У своїх мовознавчих працях І. Огієнко відводить самостійний розділ вивченню громадської ролі жінки в українському товаристві: «Тяжкий стан жінки був на сході, але не легшим і він був і на католицькому заході. Напр., ще року 1690-го у Франкфурті вийшла книжка латинською мовою «Жінка – не людина». Року 1753-го в Ляйпцігу вийшла книжка німецькою мовою: «Цікаві докази, що жінка не належить до людського роду». І в усіх народів світу тяжкий неправий стан жінки відбивався й на їхніх мовах. Досить виразно бачимо це і в мові українській» [1, с.284]. Над усім науковець концентрує особисту увагу щодо мовного зображення статусності жінки. Так, наприклад, найменування жінки відбувається опосередковано – через прізвище батька або чоловіка: «... стає по чоловікові -ова: Шевченкова, Столяренкова і т. ін. До заміжжя панна зветься за батьком: Шевченківна, Столяренківна» [1, с.284]. Поволі ставлення до жінки поінакшало. Під впливом християнства жінка в Україні набуває більших прав. Дослідник навіть зазначає, що в українській мові досить рано з'являється лексема дружина на позначення одруженої жінки щодо її чоловіка. І. Огієнко коментує це так: «І нема слова кращого над дружина! Давнє жона, жінка – визначає взагалі «родяща», і як вище від цього «дружина» – «товариш» [1, с.286]. Особливо ретельно дослідник розглядає український вираз «одружитися з» у порівнянні з російським «ожениться на», відповідно надаючи коментування щодо відмінного ставлення до жінки в українській та російській громадах, що, відповідно, й знайшло своє втілення у мові.

Переймається І. Огієнко й існуванням в українській мові подвійних і потрібних форм роду, які тільки утруднюють розвій літературної мови, «бо вона прагне до єдності форм, а не до їх побільшення, не до їх хитання» [3, с.167]. Рід слів в українській мові часто плутають навіть письменники. Зі слів науковця: «Скажімо, ось в одній книжці читаю: «Велич обхопив її». А через пару сторінок; «Це була велич» і т. ін. Цебто, слово «велич» уживається раз чоловічого роду, а раз жіночо-

го. Рід слів у нас сильно плутають, бо не вчать своєї мови, а без навчання ніхто літературної мови знати не буде. А між тим рід слів у мові – це дуже важлива частина літературної мови, частина, якої ми практично потребуємо на кожному кроці свого культурного життя» [З, с.167]. Розмірковує І. Огієнко над тим, що ролі в мові ведуть між собою невпинну боротьбу, а процес їх витворення та перетворення ніколи не спиниться, а тому питання роду в українській мові є особливим, особливо в мові літературній, завжди живе й своєчасне.

Отже, «закон фемінізації» є наскрізним явищем у мовознавчих працях І. Огієнка, у яких науковець убачає не лише віддзеркалення статусу жінки у мові, але й зауважує на її становище в українському суспільстві. Плідним вважаємо подальший розгляд наукової спадщини І. Огієнка щодо ожіночення (фемінізації) лексем української мови, виявлення фемінітивів та прояву інших гендерних маніфестацій.

Список використаних джерел і літератури:

1. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова. Київ: Наша культура і наука, 2011. 356 с.
2. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рідна мова. Київ: Наша культура і наука, 2010. 436 с.
3. Ставицька Л.О. Гендер: мова, свідомість, комунікація. Київ: КММ, 2015. 440 с.
4. Eckert P., McConnell-Ginet S. Language and gender. New York: Cambridge University Press, 2003. 366 p.

References:

1. Ogiyenko I. (my`tropoly`t Ilarion). Nasha literaturna mova. Ky`yiv: Nasha kul`tura i nauka, 2011. 356 s.
2. Ogiyenko I. (my`tropoly`t Ilarion). Ridna mova. Ky`yiv: Nasha kul`tura i nauka, 2010. 436 s.
3. Stavy`cz`ka L.O. Gender: mova, svidomist`, komunkaciya. Ky`yiv: KMM, 2015. 440 s.
4. Eckert P., McConnell-Ginet S. Language and gender. New York: Cambridge University Press, 2003. 366 p.

The article is devoted to the analysis of gender peculiarities of language material in Ivan Ohienko's scientific reception. The linguistic views of the scholar on the formation of the gender as the grammatical category in the Ukrainian language are highlighted, the basic principles of his linguistic works are singled out in order to reflect gender asymmetries in the perception and linguistic representation of persons of male and female gender. Analysing Ivan Ohienko's linguistic heritage, we found that, despite the fact that the concept of «gender» was introduced into scientific circulation in the 70's of the twentieth century, the scientist not only touches upon the problems of gender and language in his linguistic studies, but presents them with a thorough analysis. In terms of gender issues Ivan Ohienko describes the formation in the language of grammatical category of gender. Gender stereotyping on the principle of separation of masculine and feminine features is also a characteristic feature of the grammatical gender in language. Thus, dominant masculine and marginal feminine traits have become determinants of words distribution by genders. Not only in the context of gender studies, but also in linguocultural and sociological studies, the comparative characterization of spelling and explaining the natural law of feminization for the Ukrainian language given by Ivan Ohienko is of great importance. Ivan Ohienko in his linguistic heritage also analysed the problems of the feminitives. The scientist payed particular attention to the social status of women and the reflection of it in the natural language.

The perspectives of further studies of Ivan Ohienko's creativity in the linguocultural aspect are outlined.

Key words: feminitives, gender, gender characteristics, gender stereotypes.

Отримано: 30.10.2020 р.